संस्कृत भाषा परिचयः

An Introduction to Sanskrit : Unit – XV

M. R. DWARAKANATH

॥ श्री भगवद्गीता – सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तया अपहृतचेतसां समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिः न विधीयते ॥

In deep meditation [m,L,s] (समाधौ) a resolute [f,N,s] (व्यवसायात्मिका) mind [f,N,s] (बुद्धिः) (will) not [I] (न) be conferred [prt,3p,s-passive] (विधीयते √धा) (on those) attached to pleasure and riches [m,G,p] (भोगैश्वर्यप्रसक्तानां) (and those) whose intellect is swayed [m,G,p] (अपहृतचेतसां) by her (the flowery words) [f,I,s] (तया) ।

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

वेदाः त्रैगुण्यविषयाः । (हे) अर्जुन निस्त्रैगुण्यः निर्द्वन्द्वः नित्यसत्त्वस्थः निर्योगक्षेमः आत्मवान् भव ॥

The Vedas [m,N,p] (वेदाः) have the 3 gunas as it's topic [m,N,p] (त्रैगुण्यविषया्ः) । Oh! Arjuna [m,V,s] (अर्जुन) become [im,2p,s] (भव) (that person who is) free from the 3 gunas [m,N,s] (निस्त्रैगुण्यः) free from duality [m,N,s](निर्द्वन्द्वः) free from worrying about welfare [m,N,s] (निर्योगक्षेमः) ever steady in truth [m,N,s] (नित्यसत्त्वस्थः) engaged in the self [m,N,s] (आत्मवान्) ।

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

सर्वतः संप्लुतोदके उदपाने यावान् अर्थः (अस्ति) विजानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु तावान् (अर्थः) ॥

(On there being) abundant water [n,L,s] (संप्लुतोदके) all around [I] (सर्वतः) as much [m,N,s] (यावान्) value [m,N,s] (अर्थः) (lies) in a reservoir [m,L,s] (उदपाने) (so also for) the knowing [m,G,s] (विजानतः) Brahmin [m,G,s] (ब्राह्मणस्य) in all [m,L,p] (सर्वेषु) the Vedas [m,L,p] (वेदेषु) so much (value) [m,N,s] (तावान्) ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

ते अधिकारः कर्मणि एव (अस्ति) । मा फलेषु कदाचन । कर्मफलहेतुः मा भूः । ते सङ्गः अकर्मणि मा अस्तु ॥

Your [G,s] (ते) privilege [m,N,s] (अधिकारः) (lies) only [I] (एव) in (performing) duty [n,L,s] (कर्मणि) not [I] (मा) ever (at anytime) [I] (कदाचन) in the fruits (of action) [n,L,p] (फलेषु) । Do not be [aorist,2p,s] (मा भूः √भू) the cause for the fruits of action [m,N,s] (कर्मफलहेतुः) । Let not [I] (मा) your [m,G,s] (ते) association [m,N,s] (सङ्गः) in inaction [n,L,s] (अकर्मणि) endure [im,3p,s] (अस्तु √अस्) ।

Notice that मा अभूः becomes मा भूः ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

धनञ्जय । सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा योगस्थः कर्माणि कुरु । (इदं) समत्वं योगः उच्यते ॥

Oh! Arjuna (winner of wealth) [m,V,s] (धनञ्जय) having rid of [ger] (त्यक्त्वा √त्यज्) attachment [m,A,s] (सङ्गं) having become [ger] (भूत्वा √भू) equanimous [m,N,s] (समः) in success and failure [f,L,d] (सिद्ध्यसिद्ध्योः) established in Yoga [m,N,s] (योगस्थः) do [im,2p,s] (कुरु √कृ) actions [n,A,p] (कर्माणि)। (This) equanimity [n,N,s] (समत्वं) is hailed as [prt,3p,s] (उच्यते √वच्) Yoga [m,N,s] (योगः) ।

योगे स्थितः योगस्थः – उपपद समासः । सिद्धिश्च असिद्धिश्च

सिद्ध्यसिद्धी – द्वन्द्व समासः । उच्यते – कर्मणि प्रयोगः (सम्प्रसारण)।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

धनञ्जय । बुद्धियोगात् कर्म हि दूरेण अवरम् । बुद्धौ शरणं अन्विच्छ । फलहेतवः कृपणाः (सन्ति) ॥

Oh! Arjuna [m,V,s] (धनञ्जय) action [n,N,s] (कर्म) by far [n,I,s] (दूरेण) is inferior [n,N,s] (अवरं) indeed [I] (हि) to the Yoga of intellect [m,Ab,s] (बुद्धियोगात्) । (You) seek [im,2p,s] (अन्विच्छ √इष्) refuge [n,A,s] (शरणं) in intellect [f,L,s] (बुद्धौ) । Those impelled by fruits (of action) [m,N,p] (फलहेतवः) (are) wretched [m,N,p] (कृपणाः) ॥

The ablative (बुद्धियोगात्) represents the separation between itself and कर्म । A big gulf between them! The roots इष् गम् च यम् are irregular in the सार्वधातुक tenses/moods. The stem becomes: इच्छ गच्छ च यच्छ ।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

बुद्धियुक्तः उभे सुकृतदुष्कृते इह जहाति । तस्मात् योगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलम् ॥

One endowed with intellect [m,N,s] (बुद्धियुक्तः) abandons [prt,3p,s] (जहाति √हा) here (in this world) [I] (इह) both [n,A,d] (उभे) good and bad deeds [n,A,d] (सुकृतदुष्कृते) । Therefore [Ab,s] (तस्मात्) strive [im,2p,s] (युज्यस्व √युज्) for Yoga [m,D,s] (योगाय) । Yoga [m,N,s] (योगः) in actions [n,L,p] (कर्मसु) is dexterity (propitious) [n,N,s] (कौशलम्)।

सुकृतञ्च दुष्कृतञ्च सुकृतदुष्कृते – द्वन्द्व समासः । उभ नित्य द्विवचन – उभ is always in dual but can be any gender.

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

बुद्धियुक्ताः मनीषिणः कर्मजं फलं त्यक्त्वा हि जन्मबन्ध विनिर्मुक्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति ॥

Endowed with intellect [m,N,p] (बुद्धियुक्ताः) thinking men [m,N,p] (मनीषिणः) discarding [ger] (त्यक्त्वा) the fruit [n,A,s] (फलं) born of action [n,A,s] (कर्मजं) Indeed[I] (हि) free from bondage of birth [m,N,p] (जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः) attain [prt,3p,p] (गच्छन्ति √गम्) healthy (free from bondage) [n,A,s] (अनामयं) abode [n,A,s] (पदं) ॥

जन्म एव बन्धः जन्मबन्धः – कर्मधारय । जन्मबन्धात् विनिर्मुक्तः जन्मबन्धविनिर्मुक्तः – पञ्चमी तत्पुरुष । कर्मणः जातं कर्मजं – उपपद समासः ।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं व्यतितरिष्यति तदा श्रुतस्य च श्रोतव्यस्य निर्वेदं गन्तासि ॥

When [I] (यदा) your [G,s] (ते) intellect [f,N,s] (बुद्धिः) will cross [ft,3p,s] (व्यतितरिष्यति √तॄ) the fog of delusion [m,A,s] (मोहकलिलं) then [I] (तदा) you will attain [ft,2p,s] (गन्तासि √गम्) detachment (disgust) [m,A,s] (निर्वेदं) (from) what is heard [ppp,m,G,s] (श्रुतस्य) and [I] (च) what ought to be heard [potp,m,G,s] (श्रोतव्यस्य) ॥

Notice the usage of the two future tenses - व्यतितरिष्यसि – वि अति तरिष्यसि – ऌट् । गन्तासि – लुट् । श्रुत च श्रोतव्य are passive past and potential participles.

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

यदा ते श्रुतिविप्रतिपन्ना बुद्धिः समाधौ अचला निश्चला स्थास्यति तदा योगं अवाप्स्यसि ॥

When [I] (यदा) your [G,s] (ते) intellect [f,N,s] (बुद्धिः) confused by the Vedas [f,N,s] (श्रुतिविप्रतिपन्ना) will become steadfast [ft,3p,s] (स्थास्यति √स्था) steady [f,N,s] (निश्चला) unmoving [f,N,s] (अचला) in meditation [m,L,s] (समाधौ) then [I] (तदा) you will obtain [ft,2p,s] (अवाप्स्यसि √आप्) Yoga [m,A,s] (योगं) ॥

२ वृत्तयः **– Expositions / Glosses**

२–२ धातुवृत्तिः – **Verbal Derivatives**

२–२–४ नामधातवः – **Denominatives**

Denominatives or Nominal verbs are not verbal derivatives in the sense of the causals, desideratives and frequentatives; rather they are verbs derived from nouns. This is rather atypical as most nouns are indeed derived from verbal roots. The usage is similar to the English, blackened from black.

The derived verb has the sense of - to be like, behave like, make into, desire for etc. of the underlying noun. Some examples:

भिषज् (doctor) भिषक्ति (cures)

पुत्र (son) पुत्रीयति (desires son)

विद्वस् (learned) विद्वायते (treats as learned)

लोहित (red) लोहितायते (becomes red)

नमः (salutation) नमस्यति (salutes)

शब्दः (sound) शब्दायते (makes sound)

Often, we come a full circle: नम् – नमति नमः – नमस्यति। शब्द् – शब्दयति(ते) शब्दः – शब्दायते ॥

३–३ तद्धितवृत्ति - **Nominal derivatives**

The parts of speech fall into one of three categories - तिङन्त वा सुबन्त वा अव्ययपद । तिङन्ताः, based on the धातु (primitive root) are conjugated. सुबन्ताः, based on the प्रातिपदिक are declined. अव्ययपद is unchanging in gender, number, case or person.

The धातवः are more fundamental than the प्रातिपदिकानि as the latter are often derived from the धातु । कृद्वृत्ति is the process to derive nominals from verbal roots by the addition of कृत् प्रत्ययाः ।

तद्धितवृत्ति is the process for generating additional nominals from a प्रातिपदिक akin to how उपसर्गाः generate more verbal roots from a bare root.

३–३–१ अपत्यवाचकाः **Progeny Indicators**

This category is further divided into अन्तर (पुत्र,) गोत्र (पौत्र) च युवा (प्रपौत्र) corresponding to son, grandson and great grandson. A very typical example:

वत्स – वात्सि – वात्स्य – वात्स्यायन । वत्स is the progenitor. वात्सि is the son etc. The feminine nouns are formed by the addition other suffixes.

The typical construct is वृद्धि + प्रत्यय । अ, इ, ईय, एय, आयन, य are the common प्रत्ययाः ।

वसुदेव – वासुदेव । दशरथ – दाशरथि । भ्रातृ – भ्रात्रीय। कुन्ती – कौन्तेय । दाक्षि – दाक्षायण । अदिति – आदित्य। राजन् – राजन्य । Notice the प्रत्यय replaces the final vowel (if present) and not added to it!

Technical definition of अपत्यवाचकाः follows:

दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथिः ।

अदितेः अपत्यं पुमान् आदित्यः ।

४ तिङन्तप्रकरणम् - **Verbs / Conjugation**

४–४ आशीर्लिङ् **Benedictive mood (Precative)**

This is the last of the tenses and moods in classical Sanskrit. In Vedic Sanskrit there is yet another mood, the Subjunctive mood - लेट् ।

The Benedictive mood is used to confer blessings. In the 1st person, it is expressive of the speaker’s desire. The terminations are given below. The mood marker is याः (परस्मै) वा स् (आत्मने) plus the suffixes of लङ् वा विधिलिङ् । Some exceptions are the introduction or deletion of visarga - ः ।

परस्मैपद आशीर्लिङ् तिङन्ताः

	एक वचन	द्वि वचन	बहु वचन
प्रथम पुरुष	यात्	यास्ताम्	यासुः
मध्यम पुरुष	याः	यास्तम्	यास्त
उत्तम पुरुष	यासम्	यास्व	यास्म

आत्मनेपद आशीर्लिङ् तिङन्ताः

	एक वचन	द्वि वचन	बहु वचन
प्रथम पुरुष	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
मध्यम पुरुष	सीष्ठाः	सीयास्थाम्	सीध्वम्
उत्तम पुरुष	सीय	सीवहि	सीमहि

Usage: उत्तरोत्तराभिवृद्धिः प्रदो भूयात् । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । त्वं चिरायुर्भूयाः । दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः – योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ।

The last sentence is clearly no blessing! It reveals the considerable overlap in usage among the various moods and tenses. The moods लोट्, विधिलिङ् च आशीर्लिङ् are used interchangeably to express a prayer/wish. Likewise, the past tenses लङ्, लिट् च लुङ् are also used interchangeably although they are supposed to express the past not of today, the distant unobserved past and today's or recent past. The same can be said of the two future tenses लृट् च लुट् । However, लुट् is not very common in usage.

Sanskrit Crossword #14

(One syllable per box)

Clues Across:

१ (–) क्षेपीयस् क्षेपिष्ठ
४ इभ
५ यण् इक् भवति
६ ष्ट्र
८ पत् धातोः भूते कृदन्तः
१० राधायाः अपत्यं पुमान्
११ अनिल (पू)
१२ प्रकृति वा गुण
१३ बभ्रु – आश्विनेय

Clues Down:

२ प्र + सृ(नामपद)
३ हर्म्य । राजगृह
४ लम्बोदर
६ ब्रह्मा
७ वरं आननं यस्य सः
८ पयसा पूर्ण
९ कृच्छ्रकानन

१	२		३		४	
	५					
६		७		८		९
		१०				
११				१२		
		१३				

Solutions to Exercises from Unit -14

1. सगङ्गम् । सशङ्खचक्रम् । प्रत्यहम् । प्रत्यग्नि । निर्विघ्नम्॥

2. भ्रम् । वद् । स्वद् । छिद् । दृश् । पा । यज् । वृत्। प्रच्छ् । वस् । सद् । नी । स्तु ॥

3. अपठत् – पपाठ । अभाषत – बभाषे । ऐक्षत – ईक्षांचक्रे । आर्चयत् – अर्चयामास । अक्रमत् – चक्राम। अगायत् – जगौ । अजायत – जज्ञे । अकरोत् – चकार । अकुरुत – चक्रे । अपचत् – पपाच । अपचत – पेचे ॥

4. Solution to crossword # 13

१ पवि । ४ अक्ष । ५ परमेश्वर । ६ आतप । ८ कन्दर । १० रावणि । ११ पङ्कज । १२ कथित । १३ यमस्य ॥ २ विपरीत । ३ उमेश । ४ अरविन्द । ६ आतपत्र । ७ पराजय । ८ कणिकस्य । ९ रसातल ॥